

Overlegorgaan
Infrastructuur en Milieu

Rapport van bevindingen **Circulaire Economie: van lokale innovatie naar transitie**

Rapport van bevindingen

**Circulaire Economie:
van lokale innovatie
naar transitie**

“ Inhoudsopgave

1	Bespiegeling van de voorzitter	5
2	Achtergrond	7
3	Adviezen	8
1	Verhoog de urgentie	10
2	Verbeter kennisdeling	13
3	Maak lange termijn regiovisies	14
4	Investeer in samenwerking in de regio	15
5	Pas wet- en regelgeving aan op alle schaalniveaus	16
6	Experimenteer en leer veilig!	16
7	Geef het goede voorbeeld	17
8	Focus op circulair ontwerp	18
9	Ontwikkel nieuwe financiële instrumenten	18
10	Besteed aandacht aan gevestigde partijen	19
4	Vervolg	20
	Bijlage 1: Deelnemers werkconferentie	21

1 Bespiegeling van de voorzitter

Het was warm op 22 juni. Wellicht zelfs één van de warmste dagen van het jaar. Gelukkig lieten de deelnemers van het OIM zich daar niet door weerhouden om met volle aandacht en inzet met elkaar aan de slag te gaan. De energie in de zaal was voelbaar. Ik heb een enorm enthousiasme en grote wil ervaren. Ik geloof dan ook dat er interesse en beginnend draagvlak is om lokaal en regionaal meer en grote(re) stappen te zetten in de transitie naar een circulaire economie. Ja, het is nog een flinke zoektocht. Naar kennis, naar meer regionale samenwerking, naar circulaire kansen om te verzilveren. En ja, daar is nog veel, heel veel voor nodig. Denk aan de agendasetting binnen organisaties, het bestuurlijk lef om concreet te gaan dóen, en het opheffen van belemmeringen in wet- en regelgeving. Bij de deelnemers aan het OIM, lokale pioniers op het gebied van circulaire economie, staan de lichten op groen: zij willen er alles aan doen om circulaire initiatieven de ruimte te geven en vooral ook zelf als organisatie (meer) bij te dragen aan de toekomstambitie van Nederland: volledig circulair zijn in het jaar 2050. Op alle schaalniveaus van de overheid is werk aan de winkel.

Het doel van het OIM was meer zicht krijgen op de mogelijkheden om de landelijk geformuleerde doelstellingen op het gebied van de circulaire economie met de lokale praktijk te verbinden. Dat is hard nodig, dat bleek ook sterk tijdens de werksessie. Want landelijke inspanningen op het terrein van circulaire economie laten op dit moment beperkt verbindingen zien met lokale gemeenschappen. Dat moet anders. Dat kan beter.

De OIM-deelnemers kijken ook naar de landelijke overheid om de kloof tussen de nationale ambities van circulaire economie en de lokale praktijk te dichten. Hun zorgen over het motiveren van burgers, maatschappelijke instellingen en lokale bedrijven sprak boekdelen. Eén van de deelnemers had er een mooi beeld bij: *“Er zijn landelijk en bij sommige bedrijven veel mensen die enthousiast willen zaaien. Maar de grond zal eerst bewerkt moeten worden willen die zaadjes op vruchtbare bodem vallen...”*

Het is een beeld wat we kennen uit eerdere grote maatschappelijke veranderingen op het terrein van duurzaamheid, energiegebruik en mobiliteit. Het gaat om het ontwikkelen van andere producten én om het uitdagen tot een duurzamer gebruik van grondstoffen en producten. Maar dat gaat pas op grote schaal gebeuren als mensen weten waarvoor ze het doen en geleidelijk daartoe gemotiveerd raken. Uit onze ontmoeting met lokale pioniers blijkt dat er nog een lange weg te gaan is om die andere manier van denken, die randvoorwaardelijk is voor een andere manier van produceren, lokaal tot stand te brengen. Die cultuurverschuiving vraagt om kennis, om informatie en om enthousiasmerende methodes om brede groepen van de bevolking te bereiken.

De kloof tussen landelijke initiatieven en de lokale praktijk werd het sterkst gevoeld bij pioniers uit de kleinere gemeenten. Meestal zijn daar ambtenaren belast met het versterken van het lokale draagvlak, die ook tal van andere taken moeten uitvoeren. Het is niet realistisch te verwachten dat lokale en regionale programma's voor circulaire economie van de grond komen als niet fors wordt geïnvesteerd in attitude wijzigingen in de 'hearts and minds' van alle lokaal en regionaal betrokkenen. Het goede nieuws is dat mede door landelijke initiatieven en enthousiasmerende koplopers bij tal van bedrijven voldoende 'kritische massa' ontstaat om de kennisoverdracht, de betekenis van circulair werken en innovatieve circulaire mogelijkheden over het voetlicht te brengen. Maar het draagvlak in de brede achterban van gemeenten gaat niet vanzelf tot stand komen.

Wat mij verder opviel in de gesprekken met lokale pioniers was hun pleidooi een klimaat te creëren waarin kansen pakken, risico's lopen en fouten maken mag. Politieke bestuurders en hun ambtenaren vervullen een belangrijke rol door het proces van 'trial and error' vooruitstrevend te laten verlopen. De nieuwe wegen van circulaire productie en consumptie van circulaire goederen zijn er, maar om ze te bewandelen is een zoektocht nodig waarin nieuwsgierigheid en bereidheid te willen leren van groot belang zijn.

Het OIM heeft getracht in samenspraak met de VNG de ervaringen van de conferentie zo toegankelijk en stimulerend mogelijk vast te leggen. De gemotiveerdheid van iedere burger is cruciaal om van de programma's, die circulaire economie proberen te bevorderen, een succes te maken. Dat inzicht alleen rechtvaardigt een forsere investering in de rol van de lokale overheid en de breedtewerking van de geïnitieerde programma's. Dat is de belangrijkste bevinding: alle betrokkenen zijn cruciaal, maar vanzelf zal hun betrokkenheid niet groeien.

Jacques Wallage
Voorzitter OIM

2 Achtergrond

In 2016 organiseerde het Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu (OIM), in samenwerking met stichting Het Groene Brein, een Expeditie Circulaire Economie. De expeditie bestond uit het bezoeken van vier bedrijven, koplopers op het gebied van circulaire economie met allen een concrete voorbeeldpraktijk. Bij de bezoeken was telkens een wisselende, brede vertegenwoordiging van deelnemers van het OIM en waren ambtenaren van betrokken ministeries aanwezig. Het doel van deze expeditie was het leren van deze koplopers, en het overbruggen van de afstand tussen Haagse tekentafels en de maatschappelijke werkelijkheid. Aan de hand van hun 'casus' is ook nagedacht over opschaling van successen, oplossingen voor dilemma's, en de rol die de overheid hierin kan spelen.

Tijdens de expeditie werd telkens het belang genoemd van het actief betrekken van lokale en regionale overheden bij het uitwerken en realiseren van (landelijke) plannen om te komen tot een circulaire economie. Eén van de adviezen vanuit de "OIM-Expeditie Circulaire Economie" was dan ook dat er meer aandacht nodig is voor de rol van gemeenten en provincies om te komen tot een circulaire economie. Dat is immers waar circulaire initiatieven hun beslag krijgen of nog moeten krijgen.

Op dit moment wordt door de Rijksoverheid landelijk samengewerkt met bedrijven, vakbonden, overheden, natuur- en milieuorganisaties, kennisinstituten, financiële instellingen en vele andere maatschappelijke organisaties aan vijf transitieagenda's. De landelijke kick-off bijeenkomst hiervan vond in april 2017 plaats. Vijf transitiegroepen werken in het kader van het programma Nederland Circulair in 2050 aan het opstellen van een agenda voor de transitie naar een circulaire economie, in de volgende sectoren: biomassa en voedsel, kunststoffen, maakindustrie, bouw en consumptiegoederen. In november 2017 leveren de groepen de transitie-agenda's op.

In vervolg op het advies uit de "OIM-Expeditie Circulaire Economie" organiseerde het OIM, op verzoek van de Directie Duurzaamheid van het ministerie van IenM en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), op 22 juni 2017 de werkconferentie "Circulaire economie: van lokale innovatie naar transitie".

De conferentie had drie doelen:

1. De uitwisseling – door koplopers – van kennis en ervaring rondom praktijkervaringen: successen, fouten en dilemma's. Deelnemers aan het overleg (zie bijlage) waren regionale en lokale 'koplopers' op het gebied van circulaire economie vanuit met name gemeenten.
2. Ideeën genereren voor het lokaal en regionaal versnellen van de transitie naar een circulaire economie.
3. Gemeenten de gelegenheid geven tot input voor de landelijke transitieagenda's, om zo bij te dragen aan een betere samenwerking tussen nationale, regionale en lokale initiatieven.

Tijdens de werkconferentie is een dialoog gevoerd over de volgende vragen:

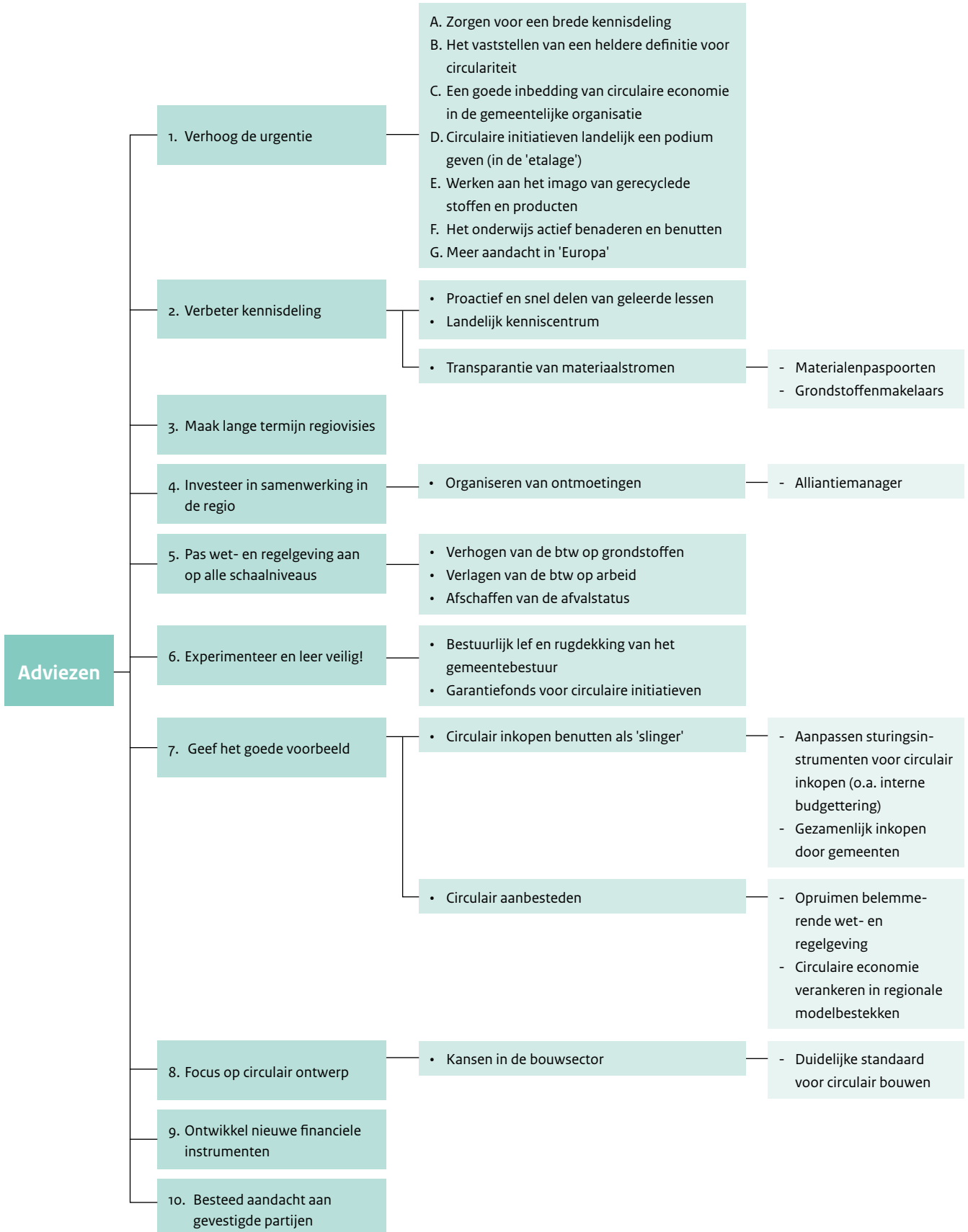
- Wat doet uw organisatie om de transitie naar een circulaire economie te versnellen?
- Wat heeft uw circulaire innovatie tot een succes gemaakt en wat waren de grootste uitdagingen?
- Wat zijn kansen en barrières om te komen tot een gesloten circulaire keten?
- Wat hebben we op lokaal, regionaal en landelijk niveau nodig om bestaande en nieuwe lokale initiatieven op het gebied van circulaire economie tot een succes te maken?
- Hoe komen we van circulaire lokale innovatie, tot een landelijke transitie naar een circulaire economie?

In dit rapport staan de belangrijkste adviezen die uit de dialoog naar voren kwamen.

3 Adviezen

Dit rapport bevat tien adviezen van de deelnemers van het OIM voor het lokaal en regionaal versnellen van de transitie naar een circulaire economie. De adviezen geven weer welke ondersteuning hiervoor nodig is, met aandacht voor wat deelnemers – met waar nodig hulp van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) – daar zelf in kunnen en moeten doen. Onderstaande 10 adviezen komen voort uit de inzichten, aandachtspunten en opmerkingen die de deelnemers tijdens het overleg deelden. De adviezen kennen een breed draagvlak, maar worden (uiteeraard) niet automatisch door alle deelnemers in dezelfde mate onderschreven.

Overzicht van de 10 adviezen

1 Verhoog de urgentie

Bij het overgrote deel van de gemeenten, bedrijven en burgers ontbreekt een urgentie voor het meedenken en meedoen in de transitie naar een circulaire economie, uitgezonderd bij een – wel groeiend – aantal pioniers. Dat is de conclusie van de deelnemers aan het OIM. Het circulair denken en werken staat niet of nauwelijks op de agenda en staat nog in de kinderschoenen. Het beeld is dan ook: het urgentiebesef moet omhoog. Want het tot stand komen van een circulaire economie in Nederland is complex en vergt betrokkenheid en inzet van iedereen: bedrijven, burgers, de wetenschap, maatschappelijke organisaties en overheden.

Het gevoel van urgentie vormt een eerste stap naar (mee) doen. Daarbij is het de bedoeling dat consumenten straks zelf bij producenten bewust om circulair gefabriceerde producten gaan vragen; het gedrag van de consument zorgt er nu deels voor dat oude lineaire businessmodellen en/of producten in stand blijven. Om dit te veranderen zal het denken van de consument moeten veranderen. Meer kennis over de circulaire economie onder burgers is daarvoor essentieel.

Om de urgentie te verhogen valt het volgende te doen:

- A. Zorgen voor een brede kennisdeling
- B. Het vaststellen van een heldere definitie voor circulariteit
- C. Een goede inbedding van circulaire economie in de gemeentelijke organisatie
- D. Circulaire initiatieven landelijk een podium geven (in de “etalage”)
- E. Werken aan het imago van gerecyclede stoffen en producten
- F. Het onderwijs actief benaderen en benutten
- G. Meer aandacht in ‘Europa’

Een toelichting op deze punten volgt nu.

A. Zorgen voor een brede kennisdeling

Allereerst is het belangrijk dat er **een brede kennisdeling** tot stand komt binnen en tussen groepen: bedrijven, burgers, de wetenschap, maatschappelijke organisaties en overheden. Met elkaar moeten ze circulaire economie heel concreet en voelbaar maken en mensen laten zien hoe ze samen en individueel kunnen bijdragen. Kennisdeling moet antwoorden geven op vragen als: Waarom is er een transitie nodig? Wat houdt circulair denken en werken precies in? Wat is voor mij de noodzaak hierin te investeren? Wat betekenen de ambities uit het Rijksbrede Programma Circulaire Economie (Nederland Circulair in 2050) voor mij? Wat betekent het voor mijn dagelijks handelen? Het is van belang om duidelijk te maken wat ieders individuele en directe belang en persoonlijke meerwaarde is (what’s in it for me?) om meer mensen enthousiast te krijgen.

Bedrijven moeten beseffen dat de omslag naar een circulaire economie wezenlijk is voor het bedrijf om op langere termijn bestaansrecht te hebben. Het kapitaliseren van de grondstoffen en afvalstromen moet tastbaarder worden voor de ondernemer, waarbij de ondernemer moet worden ontzorgd. Die vertaling zit in het begrijpen van het belang van de ondernemer of burger.

Voorbeeld

In de Food Battle is het belang van afvalscheiding vertaald naar individueel niveau door uit te dragen dat het weggooien van x kilo afval gelijk staat aan een x bedrag per jaar. Deze financiële vertaling prikkelt de bewustwording en de bereidheid om anders met afval om te gaan.

Daarnaast is het essentieel om verder te kijken dan de financiële aspecten. Economie is immers meer dan alleen geld. Ook werkgelegenheid, het sociale aspect, energie en gezondheid zijn belangrijke factoren om een initiatief tot een succes te maken. Het is belangrijk om die bewustwording tot stand te brengen. Het is niet voor iedereen vanzelfsprekend dat circulaire economie breder is dan alleen geld.

Voorbeeld

In Ede staat een biomassa-fabriek, die zich kenmerkt door een enorme rookemissie. Deze rookwolken bestaan uit waterdamp/stoom en zijn onschadelijk voor de omgeving. Echter, omdat omwonenden hiervan niet op de hoogte zijn, is er veel commentaar op de fabriek. Door rondleidingen te geven en burgers actief en goed te informeren, worden zij op de hoogte gebracht van de feiten. Zo wordt geprobeerd de bezorgdheid te verminderen.

Voorbeeld

De Food Battle heeft een app ontwikkeld waarbij bewoners gedurende drie weken bij kunnen houden hoeveel eten zij weggooien. In een zelf gekozen bereik zien ze hoe ze presteren ten opzichte van anderen. Dit vergelijkingsbereik kan bijvoorbeeld de straat zijn, de collega's, et cetera. De inwoners krijgen ook tips om de hoeveelheid afval te verminderen.

Voorbeeld

In meerdere gemeenten is sprake van omgekeerd inzamelen. Dit betekent dat de gemeente alleen grondstoffen bij de bewoners thuis ophaalt waar ze wat aan hebben zoals papier en plastic. Het ophalen hiervan is gratis. Het restafval brengen bewoners zelf weg.

B. Het vaststellen van een heldere definitie

Om stappen te zetten helpt het om een heldere definitie vast te stellen voor een circulaire economie.

Er wordt veel gepraat over "circulair", maar het is voor veel mensen niet helder wat een circulaire economie precies is. Het aantal keurmerken neemt toe, terwijl het onduidelijk is waar deze voor staan. Daardoor vertrouwt het brede publiek ze niet (meer). Er is behoefte aan een heldere definitie, met bijbehorende indicatoren voor circulariteit.

C. Een goede inbedding van circulaire economie in de gemeentelijke organisatie

Daarnaast heeft de **inbedding van het thema circulaire economie binnen gemeentelijke organisaties** aandacht. In sommige gemeenten krijgt een ambtenaar circulaire economie er soms als taak bij, terwijl hij/zij al veel taken heeft. Dat kan in de ogen van de deelnemers van het OIM niet. Dat dit toch gebeurt heeft te maken met een beperkt intern bewustzijn. Om echt tot een circulaire economie te komen is het ontwikkelen van een breder bewustzijn binnen de organisatie nodig, met als doel het doorbreken van interne verkokering. Het OIM roept op hier meer ruimte (tijd, kosten, mogelijkheden voor kennisverwerving) voor te bieden. Steun van bestuurders is hiervoor noodzakelijk.

Voor circulair initiatiefrijke bedrijven frustreert ook de vaak traditionele rolverdeling, waarbij gemeenten zich richten op vergunningverlening, toezicht en handhaving. Initiatiefnemers willen pragmatisch met een traject starten, maar lopen aan tegen bestaande structuren en systemen. Bedrijven die al wat langer met circulariteit bezig zijn, geven bijvoorbeeld aan tegen belemmeringen aan te lopen omdat bij veel gemeenten en/of regio's de visie nog niet is ontwikkeld en ingebed in hun werkprocessen. Ook merken zij dat ambtenaren vaak eerst het begrip 'circulaire economie' willen definiëren en vasthouden aan 'regeltjes'. Daardoor zien gemeenten vaak hun kansen en mogelijkheden niet.

D. Circulaire initiatieven landelijk een podium geven (in de “etalage”)

Alle overheidslagen moeten in de promotie van circulaire economie een veel grotere rol spelen. Deelnemers van het OIM roepen op om **circulaire initiatieven landelijk in de ‘etalage’ te zetten**, waarbij tastbaar wordt welk (persoonlijk) voordeel burgers en bedrijven ervaren van circulariteit. Naast het feit dat landelijke aandacht en promotie helpen in de algehele bewustwording, geeft het initiatiefnemers een extra stimulans. Het in de etalage plaatsen en hiermee het enthousiasme voor circulaire economie vergroten kan bijvoorbeeld via een gezonde competitie. Aandachtspunt bij het etaleren van voorlopers, is het te groot maken van de afstand tot de achterhoede waardoor een deel van de burgers, bedrijven etc. afhaakt.

E. Werken aan het imago van gerecyclede stoffen en producten

Behalve het verder sluiten van grondstofstromen is het nodig te werken aan het **slechte imago van gerecyclede grondstoffen**. Producenten hebben niet altijd interesse in recyclaten omdat het aanbod soms fluctueert en niet altijd een constante kwaliteit heeft. Soms is het recyclaat duurder dan de primaire grondstof. Door het opstellen van normen voor secundaire producten, kan de markt gaan opschalen.

F. Het onderwijs actief benaderen en benutten

De bewustwording voor circulaire economie begint volgens de OIM-deelnemers bij kinderen, op school. **Onderwijs speelt een belangrijke rol** in de bewustwording die nodig is om te veranderen van een lineaire, naar een circulaire economie. De gedachte hierachter is dat verandering uit de samenleving voortkomt. Aangezien kinderen de toegang vormen tot hun ouders, opa's en oma's, tantes enzovoorts, zijn zij een invloedrijke schakel. Zij zijn ook de volwassenen van de toekomst. Gemeenten en het Rijk (o.a. het Ministerie van Onderwijs) kunnen hier (samen) een proactieve rol in spelen en gericht kennis, cursussen en excursies aanbieden aan kennisinstellingen en overheidsinstellingen. Dit om de barrière van de huidige normen en waarden in de samenleving op te heffen.

G. Meer aandacht in ‘Europa’

De deelnemers van het OIM vinden ook dat **meer aandacht in ‘Europa’** nodig is voor circulaire economie. De verschillende ministeries kunnen en moeten het onderwerp actief op de agenda (blijven) plaatsen. Er valt namelijk qua regelgeving nog veel te verbeteren om circulaire initiatieven ook echt kansen te kunnen geven.

2 Verbeter kennisdeling

Er bestaat een behoorlijke kloof tussen het landelijk denken en de kennis over circulaire economie op lokaal niveau. Beschikbare informatie is erg versnipperd en veel kennis ligt bij instanties op rijksniveau. Gemeenten vinden het lastig deze kennis en informatie te bemachtigen. Dus ondanks het feit dat circulaire hotspots en netwerken lokaal en regionaal als paddenstoelen uit de grond schieten, beschikken veel lokale overheden slechts over beperkte kennis van circulaire economie. Diverse gemeenten kunnen de volgende vragen bijvoorbeeld niet goed beantwoorden: Welke bedrijven zijn binnen mijn gemeente circulair actief? Waar liggen circulaire kansen? Welke kennis heb precies ik nodig om circulair aan een opgave te werken?

Het verbeteren van kennisdeling over circulaire economie vinden de OIM-deelnemers van essentieel belang. Door de slimme ontsluiting van ervaringen, circulaire oplossingen en grote databronnen op detailniveau zijn stappen voorwaarts mogelijk in het sluiten van de circulaire keten. De informatievoorziening moet daarbij toegespitst zijn op de lokale kennisbehoefte, iets wat nu niet het geval is. Denk hierbij aan zicht hebben op alle grondstofstromen, op een redelijk detailniveau. Coördinatie en het bijeen brengen van de juiste kennis is belangrijk. Daarin zien de OIM-deelnemers een belangrijke rol voor de VNG, maar ook voor ministeries en brancheverenigingen.

Samen kennis ontwikkelen, het delen van good practices en het vertalen van lokale ervaringen naar lokaal, regionaal én waar nodig landelijk beleid zijn voorwaarden voor de transitie naar een circulaire economie.

Voorbeeld

Om kennis uit te wisselen organiseert een aantal gemeenten congressen. De gemeente Apeldoorn bijvoorbeeld deelt samen met Stadswerk en lokale partijen haar lessons learned over de circulaire economie tijdens een toer (presentatie) waarbij ze diverse gemeenten bezoekt.

Naast algemene kennisdeling en netwerkmogelijkheden is er vooral behoefte om **geleerde lessen proactief en snel te delen**. Het gaat hierbij niet zozeer om het voorbeeld zelf, maar veel meer over het afwegingsproces en hoe het initiatief tot stand kwam. Immers, steeds het wiel opnieuw uitvinden is niet efficiënt en niet effectief om lokaal en regionaal snel(ler) stappen te zetten naar een circulaire economie.

Om alle kennis en informatie over circulaire economie bijeen te brengen en slim beschikbaar te maken is behoefte aan een **landelijk kenniscentrum**. Deze plek waar betrouwbare informatie te vinden is, is te benutten om expertise, best cases (in elk geval succesvolle circulaire businessmodellen) en ook gemaakte afwegingen, (werk) processen en ‘fouten’ met elkaar te delen.

Een andere kenniscomponent die nodig is om de circulaire economie te laten slagen is **transparantie van materiaalstromen**. Om het makkelijker te maken om grondstoffen zo lang mogelijk in de keten te houden is het van belang dat deze te volgen zijn. Hierbij geldt dat afval per definitie als grondstof moet worden aangeduid. Bedrijven moeten inzien dat afval ook waarde heeft. Materiaal dat voor de één (waardeloos) afval is, kan voor de ander een (waardevolle) grondstof zijn. Zo ontstaan er nieuwe verdienmodellen. Hoe zuiverder de stromen, hoe meer je ermee kunt.

Een middel om grondstofstromen transparanter te maken is het gebruik van **materialenpaspoorten**. Het gebruik hiervan is met name in opkomst in de bouwsector, waarbij andere bedrijven soms bouwonderdelen willen overnemen, maar niet weten of de aangeboden onderdelen bruikbaar zijn (asbestvrij/draagconstructie). Het OIM ziet als streven dat tenminste bij elke nieuwbouw bekend is welke producten er circulair zijn. Er is een materialenpaspoort beschikbaar waarbij onderdelen zijn gekoppeld aan certificeringen. Bij een eventueel demonteren van een gebouw zijn de onderdelen zo herbruikbaar.

Voorbeeld

Tijdens de conferentie kwam een praktijkprobleem van inzameling van plastic naar voren. Landelijk is de afspraak gemaakt dat het bedrijfsleven verantwoordelijk is voor recycling van (plastic) verpakkingsmateriaal. Het bedrijfsleven vraagt vervolgens de gemeente om dat in te zamelen bij huishoudens, en betaalt daar ook voor. Bij het ingezamelde plastic zitten ook materialen die geen verpakkingsmateriaal zijn, zoals badeendjes en slippers. Daarvoor wil het bedrijfsleven niet betalen. Zo wordt de gemeente gedwongen om maar een deel in te zamelen en heeft zij niet de (financiële) ruimte om alle kunststoffen in te zamelen.

Het afvalbeleid moet gebaseerd zijn op de vraag. Voor elke aangeboden grondstof dient een vraag te bestaan, wil gescheiden inzameling succesvol zijn. Het matchen van vraag en aanbod kan gebeuren door zogenaamde **Grondstoffenmakelaars**, zoals succesvol in de gemeente Den Haag gebeurt. De Grondstoffenmakelaar bezoekt bedrijven en inventariseert de reststromen en productbehoefte / grondstoffenbehoefte. Zo vindt een match plaats tussen partijen. Deze data komt vervolgens beschikbaar in een zogenaamde (landelijke) Grondstoffenbank. Vanuit diverse bronnen worden grondstofstromen in beeld gebracht om kansen voor het sluiten van de cirkel te verkennen. Het ministerie van Economische Zaken (EZ) werkt momenteel aan een tool hiervoor.

3 Maak lange termijn regiovisies

De deelnemers van het OIM vinden het noodzakelijk het Rijksbrede Programma Circulaire Economie (Nederland Circulair in 2050) door te vertalen in lange termijn regiovisies met daarin heldere verantwoordelijkheden voor lokale overheden.

Met een duidelijke, lange termijn en niet-vrijblijvende taakstelling ontstaat er een bestuurlijk fundament voor regionale en lokale transitieagenda's. Een gedragen integrale visie ondersteunt ook in het leggen van verticale en horizontale verbindingen tussen vakgebieden, partners en overheden. Het bevordert de samenwerking tussen maatschappelijke partners, waarbij ieder vanuit een gerespecteerd eigenbelang maximaal bijdraagt aan een succesvolle transitie naar een circulaire economie. De regiovisie kan een mogelijk aanknopingspunt bieden voor de op te stellen lokale en provinciale omgevingsvisies voortkomend uit de nieuwe Omgevingswet die in 2019 van kracht wordt.

De roep om lange termijn regiovisies komt voort uit onhelderheid over verdeling van taken en verantwoordelijkheden binnen de verschillende overheidslagen (nationaal, regionaal, lokaal). Daarmee is er onhelderheid over de rol die gemeenten moeten/willen aannemen. Hierdoor is het versnellen van de circulaire economie in de regio nu té sterk afhankelijk van goodwill en/of interesse van gemeente-ambtenaren en bestuurders, terwijl veel initiatieven voor innovatie juist op lokaal en regionaal niveau ontstaan. Deze moeten simpelweg meer kans krijgen.

Voorbeeld

In de regio Oost-Friesland – een krimpregio – hebben gemeenten, provincie en het Ministerie van EZ een team gevormd om te onderzoeken waar de potentie ligt om de regionale economie te versterken.

4 Investeer in samenwerking in de regio

Om meer kansen te creëren voor circulaire initiatieven (waaronder veel start-ups) en lineaire processen (make, take, waste) te doorbreken is investeren in samenwerking in de regio essentieel. Samenwerking begint met het organiseren van ontmoetingen. Gemeenten, regio's en provincies spelen – als aanjager – een belangrijke faciliterende rol in het samenbrengen van partijen op lokaal en regionaal niveau. Ook de Rijksoverheid heeft hierin een taak. Het Rijk kan regionale samenwerkingen versterken door op landelijk niveau spelers met elkaar te verbinden. Zo werken alle overheden met elkaar aan het sluiten van de circulaire keten.

Hierbij geldt dat het overduidelijk is dat geen enkele gemeente en/of regio op zichzelf volledig circulair kan worden; meestal bevinden zich niet alle juiste partijen om de circulaire keten te sluiten in één gebied en/of wordt aangelopen tegen onvoldoende volume van beschikbare grondstoffen om tot een interessante businesscase te komen. En producenten zijn vaak niet gebonden aan gemeentegrenzen en werken zowel lokaal als regionaal. Er zijn samenwerkingen nodig.

Voorbeeld

Een afvalverwerkingsbedrijf heeft te maken met de doelstelling dat in 2020 de hoeveelheid restafval moet verminderen tot honderd kilo per persoon per jaar. Het bedrijf wil dat met alle componenten uit het restafval ook nog iets wordt gedaan. Vanuit de droom om een huis te bouwen van huishoudelijk afval heeft het bedrijf bakstenen ontwikkeld uit de mineralen die overblijven na verbranding. Een grote belemmering is echter dat de traditionele steenbakkers een dusdanige productieschaal kennen dat het volume wat de startup kan leveren te klein is. Wanneer meerdere gemeenten de handen ineenslaan, kan een schaal worden gecreëerd waarbij een lokale innovatie daadwerkelijk leidt tot een regionale transitie.

Samenwerking is nodig op allerlei niveaus en in allerlei verbanden. Het gaat om samenwerkingen tussen gemeenten onderling, samenwerkingen tussen de verschillende overheidslagen (nationaal, regionaal, lokaal), samenwerking in en tussen de verschillende grondstofketens, zoals bijvoorbeeld de bouw-, plastic- of voedselketen en samenwerkingen tussen en met start-ups, bedrijven en brancheverenigingen, onderzoeks- en kennisinstituten, maatschappelijke organisaties en burgers.

Bij het creëren van nieuwe samenwerkingen is het belangrijk dat partners uit de hele keten van productie, gebruik en hergebruik vertegenwoordigd zijn. Het is dus van belang om niet alleen binnen de eigen kringen te zoeken naar samenwerkingspartners, maar ook te zorgen voor cross-overs die misschien niet zo voor de hand liggen.

Voorbeeld

Een succesvolle ketensamenwerking is het Betonconvenant. In het betonconvenant 'Beton in een circulaire economie' spreken gemeenten met marktpartijen af om zich in te zetten voor CO₂-arm en circulair beton. Hiermee nemen gemeenten deel aan een regionale aanpak van het Netwerk Betonketen met overheden, bouwers, slopers, recyclers en betonleveranciers. Het netwerk deelt ervaringen, denkt met elkaar mee en stimuleert zo het sluiten van de betonketen.

Om 'de ontmoeting' concreet handen en voeten te geven is er bij gemeenten behoefte aan een **alliantiemanager**. Binnen de eigen gemeente is samenwerking over het algemeen niet zo'n probleem, maar daarbuiten wél. Voor een goede regionale samenwerking is dan ook een procesleider noodzakelijk. Deze manager zet niet zozeer nieuwe netwerken op, maar verbindt en vult bestaande netwerken aan met cruciale schakels om het eigenaarschap van materiaalstromen en producten en daarmee van ketens in beeld te brengen. Voor gemeenten is hierbij van belang dat er oog is voor lokale belangen zoals werkgelegenheid.

Voorbeeld

In de regio Arnhem-Nijmegen is een regisseur actief die mensen van verschillende organisaties aan elkaar koppelt om kringlopen te sluiten.

5 Pas wet- en regelgeving aan op alle schaalniveaus

Qua wet- en regelgeving valt er op alle schaalniveaus van de overheid – inclusief op Europees niveau – nog veel te verbeteren om de circulaire economie echt een kans te geven. Ruim belemmeringen in wet- en regelgeving op en zorg voor ondersteunende, flexibele, circulaire-economie-faciliterende wet- en regelgeving op alle schaalniveaus (landelijk, regionaal, lokaal, en zeker ook Europees). Dat is de opdracht die de OIM-deelnemers meegeven. Een voorbeeld vormt de status ‘afval’ in het landelijk afvalbeheerplan.

De OIM-deelnemers stellen een aantal wettelijke aanpassingen voor. De eerste aanbeveling is om **de btw op grondstoffen te verhogen**. Eén van de grootste belemmeringen nu is namelijk dat lineaire producten vaak goedkoper zijn of lijken dan circulaire producten. Dit komt omdat de kosten voor hergebruik, reparatie, recycling en/of afvalverwerking vaak niet zijn meegenomen in de verkoopprijs van lineaire producten. De consument kan zijn geld maar één keer uitgeven en kiest daarom vaak voor het lineair geproduceerde product. Voor circulaire producten is het dan ook zeer moeilijk om een marktpositie te verwerven zolang primaire grondstoffen goedkoper zijn. Doordat grondstoffen geen eerlijke prijs hebben en er (nog) geen grondstoffenschaarste is, kunnen bepaalde bedrijven en winkelketens die inspelen op lage bodemprijzen voortbestaan.

Een tweede wettelijke maatregel om de circulaire economie te versnellen is het **verlagen van de btw op arbeid**. Reparatie van spullen is nu meestal duurder dan de aanschaf van een nieuw product.

En een derde wettelijke maatregel zien de OIM-deelnemers in **het afschaffen van de afvalstatus**. Zodra iets het stempel ‘afval’ heeft, zijn de mogelijkheden voor hergebruik beperkt. Dit is te wijten aan de criteria voor afval in het landelijke afvalbeheerplan. Zodra iets is bestempeld als afval, kun je er niets mee doen zonder vergunning als afvalverwerker. De overheid moet bedrijven experimenteer-ruimte bieden. Wanneer bedrijfsafval bijvoorbeeld tijdelijk onder de noemer reststroom valt, kan het bedrijf zelf oplossingen voor deze reststroom bedenken.

Voorbeeld

Scholen die met de leerlingen aan de slag willen met afvalscheiding worden belemmerd doordat schoolafval als bedrijfsafval wordt gezien en bedrijfsmatig afgevoerd moet worden.

6 Experimenteer en leer veilig!

De tijd van alleen praten over circulaire economie is voorbij. Het is tijd om circulaire kansen te pakken en bijbehorende risico's te accepteren. Overheden moeten werken aan het inzichtelijk maken van de mogelijkheden. Bij het concreet aan de slag gaan zijn pilots niet het doel, maar een integraal onderdeel van het leerproces waarin gaandeweg ondervonden wordt wat de juiste weg is. Dit vergt op lokaal niveau bestuurlijk lef en rugdekking vanuit het gemeentebestuur. Initiatieven moeten mogen ‘mislukken’. Alleen zo kan geleerd worden van ‘geslaagde’ en ‘mislukte’ initiatieven om verdere stappen te zetten op circulair gebied.

Deelnemers van het OIM zien kansen voor meer innovatie door het instellen van een **garantiefonds voor circulaire initiatieven**. Dit is een fonds wat ‘mislukkingen’ financiert, waardoor financiële risico's worden gespreid. Het vergroot de bereidheid tot het nemen van initiatief om te komen tot een gesloten circulaire keten. Een dergelijk fonds ondersteunt het uitgangspunt dat je risico's mag nemen en fouten maken mag om van te leren.

7 Geef het goede voorbeeld

Als overheden móet je het goede voorbeeld geven door zelf circulair te denken en handelen. Dat biedt vertrouwen aan onder meer bedrijven, start-ups, burgers en ambtenaren én het weerspiegelt het belang en de haalbaarheid van het toewerken naar 100% circulariteit. Overheden moeten lef tonen door op verschillende manieren innovatief aan te besteden en als 'launching customer' op te treden. Een mooi voorbeeld van lef waar vanuit gemeenten waardering voor is richting het Rijk, is voor de wettelijke maatregel van het verbod op plastic tasjes.

Circulair inkopen kan de 'slinger' zijn om als overheid volledig circulair te gaan werken. Bij bewuster inkopen is aan de voorkant al nagedacht over hoe het product te verwerken na afloop van de periode van gebruik. Een brede betrokkenheid in de hele organisatie is daarbij wel van belang. Daarbij wordt een decentrale inkooporganisatie als een belemmering ervaren vanwege de versnippering. Iedereen moet in dit proces worden meegenomen. Dat vraagt om een groot politiek proces, waarbij contractmanagers worden opgeleid om circulariteit te kunnen beoordelen.

Sturingsinstrumenten zijn vaak nog niet ingericht op circulair inkopen. Circulair inkopen is in het begin vaak duurder, maar de total cost of ownership pakt veelal lager uit. Dit door bijvoorbeeld lagere kosten van onderhoud en behoud van restwaarde van het product. Het helpt daarbij niet dat er door **interne budgettering** vaak verschillende 'potjes' zijn voor de investering en voor het onderhoud, waardoor het overzicht over de daadwerkelijke kosten ontbreekt.

Voorbeeld

In de gemeente Houten is een specifiek budget gereserveerd om het inkoopverschil te dekken tussen circulair en niet-circulair inkopen. Dit blijkt binnen de betreffende gemeente een succesfactor te zijn om meer circulair inkopen van de grond te krijgen; het gereserveerde geld was tot nu toe nog niet nodig. De uitvraag op kwaliteit blijkt meestal niet duurder, terwijl vaak het beeld leeft dat een dergelijke uitvraag altijd duurder uitpakt.

Verder is het als individuele gemeente soms lastig om met producenten afspraken te maken over circulaire productie. Een kans ligt er om **als gemeenten gezamenlijk in te kopen**, waardoor het volume groter is en de producent eerder bereid is om circulair te produceren. Complicerende factor daarbij is dat gemeenten graag met hun lokale bedrijven werken. Het is de vraag of bij gezamenlijk circulair inkopen 'de aannemer om de hoek' nog steeds in beeld blijft.

Circulair aanbesteden wordt door de OIM-deelnemers als kans gezien om **circulaire economie in de praktijk te brengen**. Er bestaat echter een aantal barrières voor circulair aanbesteden. Zo zijn er niet altijd voldoende circulaire aanbieders voor circulaire producten. Hier loopt men er vaak tegenaan dat er maar één of twee aanbiedende partijen zijn. Dit past niet binnen de Europese regels van aanbesteding waarbij er minimaal drie of vier aanbieders moeten zijn.

Daarnaast moet **circulaire economie in de regionale modelbestekken worden verankerd**. Dat vormt immers de basis voor veel andere bestekken. Als in de uitvraag niet expliciet circulariteit wordt meegenomen, wordt daar in de bieding ook niet op gehandeld. Hierbij moet de focus liggen op aanbesteden naar prestatie, waarbij het aan de uitvoerende partij is om met de oplossing en de prijs te komen.

8 Focus op circulair ontwerp

Er liggen grote kansen voor het sluiten van de circulaire keten in de fase van productie. Het gebruik van grondstoffen is in deze fase het grootst. Dan wordt ook de manier waarop consumenten een product gebruiken, en wel of niet (kunnen) hergebruiken, grotendeels bepaald. Randvoorwaarden zijn bijvoorbeeld dat hergebruik niet teveel moeite mag kosten voor de consument en het ontwerp van het product moet aansluiten op de infrastructuur voor hergebruik. Ontwerpers denken momenteel nog te weinig na over wat er met de grondstoffen van het product gebeurt in de gebruiks- en eindfase. Circulair ontwerp zou daarom in opleidingen meer aandacht moeten krijgen.

Met de enorme schaal van de bouwopgave en de daaraan verbonden economische kansen liggen er in de bouwsector **mooie kansen** om de circulaire economie een boost te geven. De schaal van het bouwvolume is van belang om tot een goede business case te komen. Hierbij moet niet alleen gekeken worden naar de bouw zelf, maar ook naar innovatie rondom kaveluitgifte.

Voorbeeld

De gemeente Amsterdam heeft een Roadmap Circulaire Gronduitgifte ontwikkeld. Omdat in Amsterdam de gronduitgifte wordt getenderd, gaat de gemeente in die tenders belangstellenden vragen om zich te onderscheiden op circulaire prestaties. Van hieruit probeert ze de vraag naar circulaire bouw te stimuleren.

Circulair bouwen moet worden gezien vanuit een brede gebiedsontwikkeling en niet als een op zichzelf staand bouwproject. Hierbij is een **duidelijke standaard voor circulair bouwen**, bijvoorbeeld een handboek Circulair bouwen voor Dummies, een must om snelheid te zetten achter de transformatieopgave van de woningvoorraad. Gebouwen moeten dusdanig worden ingericht dat zij bijvoorbeeld geschikt zijn voor aansluiting op nieuwe vormen van energie en aansluiten op nieuwe infrastructuren. Daarbij zijn de eisen in het Bouwbesluit omtrent circulaire economie zeer bescheiden. Zo hebben de vier grootste gemeenten van Nederland (de G4) naar aanleiding van de presentatie van het Rijksbrede Programma Circulaire Economie een position paper opgesteld met suggesties voor de gewenste veranderingen op rijksniveau.

9 Ontwikkel nieuwe financiële instrumenten

Het ontwikkelen van nieuwe financiële instrumenten is nodig om meer circulaire initiatieven van de grond te krijgen. Financiële stimulansen zoals innovatievouchers, revolverende fondsen¹ en beloningssystemen dragen bij aan het succesvol maken van meer circulaire businessmodellen. Dit omdat de transitie van lineair naar circulair vaak vraagt om investeringen die niet iedere initiatiefnemer zelfstandig kan dragen. Investeringen en opbrengsten slaan namelijk niet altijd op dezelfde plek in de circulaire keten neer. Dit past niet binnen de huidige lineaire principes die banken hanteren om risico's in te dekken. Het financieren op basis van circulaire businessmodellen is in de huidige praktijk daardoor vaak moeilijk. Met name jonge bedrijven (start-ups) ervaren problemen om financiering te vinden. Daardoor gaan circulaire kansen verloren.

Nieuwe circulaire businessmodellen waarbij de producent eigenaar blijft van het product en/of de grondstoffen zijn een kans voor een circulaire economie. Dit vraagt om een andere manier van ontwerpen en businessmodellen gebaseerd op services in plaats van eigenaarschap. Verhuur of leasen biedt bedrijven mogelijkheden voor inkomsten voor langere tijd. Bovendien kunnen ze meerwaarde creëren in de vorm van service en onderhoud. Omdat het hun product blijft, hebben bedrijven er belang bij dat ze goede (circulaire) producten maken. Om dit te stimuleren zou arbeid minder, en grondstoffen meer moeten worden belast (zie advies 5). Ook zou wetgeving gebaseerd moeten zijn op grondstoffen. Voor beide maatregelen is het van belang dat deze ook Europees gedragen worden.

¹ Het idee van een revolverend fonds is dat een overheid tijdelijk middelen beschikbaar stelt. De uitgezette middelen moeten dus weer terug worden betaald, eventueel met rente of door betaling van een rendement. De middelen die in het revolverende fonds terugvloeiën kunnen opnieuw worden ingezet. In het meest ideale geval worden de kosten voor een dergelijk fonds en het risico gedekt door de rente die bedrijven en instellingen betalen over het geleende bedrag. Zo is een revolverend fonds een beproefde manier van duurzaam financieren. Het voordeel is dat de middelen tot in lengte van jaren – oneindig feitelijk – inzetbaar blijven. Met een revolverend fonds maakt eenmalig subsidiëren plaats voor duurzaam financieren.

10 Besteed aandacht aan gevestigde partijen

OIM-deelnemers wijzen erop dat zodra het bestaande systeem onder druk komt te staan, er bij alle overheidsniveaus (landelijk, regionaal, lokaal) aandacht nodig is voor gevestigde partijen; er zijn namelijk nog genoeg bedrijven die binnen de lineaire economie geld verdienen, bijvoorbeeld aan bepaalde afvalstromen.

Gevestigde partijen kunnen circulaire initiatieven die in hun eigen aandachtsveld liggen ook als bedreigend voor de eigen business case beoordelen en in verweer komen. Een aantal bedrijven zal mee willen in de ontwikkelingen. Anderen liever niet, bijvoorbeeld omdat ze geen investeringen willen plegen.

Het is noodzakelijk om als overheid in gesprek te blijven met deze partijen. Dit om hen mee te krijgen in het gedachtegoed van circulaire economie, zodat zij – in het beste geval – zelfs kansen gaan zien om mee te doen in deze transitie. Of om er – in elk geval zoveel als mogelijk – voor te zorgen dat zij geen tegenkracht gaan vormen, zodat gewenste circulaire initiatieven niet van de grond kunnen komen.

Voorbeeld

Een bewoner verzamelt in zijn eigen straat schillen en brengt deze wekelijks naar de schillenboer om er compost van te laten maken. Formeel is de bewoner hierbij in overtreding omdat een particulier geen afvalverzamelaar is. De gevestigde bedrijven kunnen dan formeel bezwaar maken tegen een dergelijke circulaire ontwikkeling.

4 Vervolg

De voorzitter van het overleg geeft deze adviezen mee aan de staatssecretaris van het ministerie van Infrastructuur en Milieu (IenM), de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, de minister van Economische Zaken, de VNG en de voorzitters van de vijf transitieagenda's waarin de Rijksoverheid landelijk samenwerkt met bedrijven, vakbonden, overheden, natuur- en milieuorganisaties, kennisinstututen, financiële instellingen en vele andere maatschappelijke organisaties in het kader van het programma Nederland Circulair in 2050. De adviezen worden benut in de totstandkoming van de transitieagenda's en vormen bouwstenen voor de agenda voor decentrale overheden zelf.

Het OIM organiseert in oktober 2017 nog een bijeenkomst waarin de deelnemers van de conferentie kunnen reageren op de 80% versie van de transitie-agenda's voortkomend uit het programma Nederland Circulair in 2050. Zij kunnen dan in gesprek over de mate waarin hun adviezen zijn overgenomen, en zo een goede basis leggen voor een lokale en regionale bijdrage.

Bijlage 1: Deelnemers werkconferentie

A

Active Professionals | *K. van Elderen*
Adelaar Consulting | *T. Adelaar*
Akwadraat Consultancy | *L. Aalders*
Antea Group | *J. Flapper*
AVR | *J. de Jong*

C

Circulaire Zaken | *G. Brouwer*
Cirkellab | *J.W. Kanters*
Cirkelstad Arnhem Nijmegen | *R. van Wijk*

D

De Nieuwe Voorhoede / gemeente Teylingen | *T. Aarden*

G

G.J. van Keulen Consultancy | *G. van Keulen*
Gemeente Amersfoort | *N. Swijnenburg*
Gemeente Amsterdam | *N. Spanbroek*
Gemeente Apeldoorn | *S. Lubberhuizen*
Gemeente Barneveld | *M. Knol*
Gemeente Bergen op Zoom | *A. Kratz*
Gemeente Bodegraven-Reeuwijk | *J. de Graaf*
Gemeente Cranendonck | *G. Zabel*
Gemeente Ede | *S. van Bovene*
Gemeente Ede | *L. Veldjesgraaf*
Gemeente Eindhoven | *V. Silvertand*
Gemeente Enschede | *E. Radema*
Gemeente Haarlemmermeer | *M. Korse*
Gemeente Harderwijk | *H. Annink*
Gemeente Houten | *M. van Liere*
Gemeente Houten | *B. Tettelaar*
Gemeente Nijmegen | *J. Flendrie*
Gemeente Nijmegen | *D. Humbs-Steinbeck*
Gemeente Renkum | *R. Eikenaar*
Gemeente Rheden | *R. van Eldik*
Gemeente Stadskanaal | *H. Ensing*
Gemeente Tilburg | *R. Kint*
Gemeente Twenterand | *G. Rozendaal*
Gemeente Utrecht | *M. Zegers*
Gemeente Woerden | *H. Slootweg*
Gemeenten voor Duurzame Ontwikkeling | *J. Eigeman*

H

Havenbedrijf Rotterdam | *J. Pors*

K

Kenniscentrum Europa Decentraal | *J. Pees*

M

Ministerie van Binnenlandse Zaken | *J. van Rooijen*
Ministerie van Binnenlandse Zaken /
Vereniging Nederlandse Gemeenten | *R. den Uijl*
Ministerie van Economische Zaken | *P. de Waal*
Ministerie van Infrastructuur en Milieu | *Y. van Remmen*
Ministerie van Infrastructuur en Milieu | *I. Pauwels*
Ministerie van Infrastructuur en Milieu | *M. Pruijn*
Ministerie van Infrastructuur en Milieu | *H. Vlug*
Ministerie van Infrastructuur en Milieu | *M. van Dreumel*
Ministerie van Infrastructuur en Milieu | *R. Guijt*
Ministerie van Infrastructuur en Milieu | *M. Heijers*
Ministerie van Infrastructuur en Milieu | *I. Smits-Vossen*
Ministerie van Infrastructuur en Milieu | *K. Veerman*

N

Netwerk Duurzame Dorpen | *L. Gelderblom*
Nextleveldemocracy | *S. Hania*
NVRD | *E. Mertens*

O

Omgevingsdienst IJmond | *N. Tijhuis*
One World Citizens | *D. de Jong*
Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu | *H. Smit*
Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu | *D. Altman*
Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu | *F. Coumou*
Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu | *A. Dijkstra*
Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu | *F. Merckx*
Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu | *J. Wallage*

P

Planbureau voor de Leefomgeving | *M. Kishna*
Platform31 | *P. Huijding*

R

Regio FoodValley | *S. Klein Gebbink*
Rijksdienst voor Ondernemend Nederland | *H. Scherpenzeel*
Rijksdienst voor Ondernemend Nederland | *E. Engelen-Smeets*

S

Sappi Europe | *M. Quaedvlieg*

Schuttelaar & Partners | *J. de Jong*

Stadswerk / NVRD | *A. Voorberg*

Stichting PEP International | *C. Bergé*

T

Topstukken | *H. Hemmes*

Transitieteam maakindustrie | *M. Sueters*

U

Universiteit van Antwerpen | *I. Caeyers*

V

Vereniging Nederlandse Gemeenten | *M. van Waas*

Vereniging Stadswerk Nederland | *M. Loeffen*

“Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu | OIM

Het OIM organiseert formele en informele vormen van overleg tussen de rijksoverheid, maatschappelijke organisaties, burgers en bedrijven. Het OIM biedt een platform voor de dialoog tussen personen en partijen die actief zijn of invloed hebben op de fysieke omgeving.

Dit is een uitgave van:

Overlegorgaan Infrastructuur en Milieu
Rijnstraat 8 | 2515 XP Den Haag
Postbus 20901 | 2500 EX Den Haag

Telefoon: 070 456 89 99
E-mail: info@overlegienm.nl

Kijk voor meer informatie op
www.overlegienm.nl

SEPTEMBER 2017

